

Николай Аретов

Институт за литература, Българска академия на науките
naretov@bas.bg

Завладяването на Търново като митичен сюжет

Nikolay Aretov

The conquest of Tarnovo as a mythical plot

Abstract

This paper deals with the different images of one key event in Bulgarian history – the conquest of the capital city of Tarnovo by Ottomans (1392). Some of the main texts about it could be traced in hagiography, in folklore, in historiography and textbooks, and in literature are discussed. The focus is on the interpretations from the 19th century and on examining them as a network and in the context of some other similar events (e.g. the conquest of Constantinople, 1453, the Battle of Kosovo, some local military clashes, etc.), in the quest of a common mythical base beneath them presenting the conquest of an important city by foreign infidel barbarians. Some characteristics, typical for Bulgarian culture are discussed. Among them, the absence of reports for a great battle, the important role of the Patriarch and relatively small role of the last King, etc. The counter-discourse about the decline of the kingdom is also noticed in the context of the creation of the canonic image of the event that appeared relatively lately. The most prominent author in this counter-discourse was the poet Hristo Botev.

Keywords: conquest of Tarnovo; national mythology; history; Ottomans

Завладяването на някакъв важен, дори свещен град е познато историческо събитие, което поражда множество интерпретации в различни текстове. В тях се влагат различни смисли, но като цяло корпусът от текстове не само се съхранява, но и се разраства, еволюира (не непременно в една посока) и определя мисленето на различни общности – държавни, локални, религиозни, етнически. В този смисъл завладяването на Града може да се разглежда като важен елемент от различ-

ни митични структури с апокалиптичен, героичен или травматичен сюжет. Много от тях са широко известни и са представени в исторически хроники и в различни свещени или класически текстове, като разделителната линия между историческо повествование и митичен текст е доста размита, не само в древността но и в модерните времена. От друга страна, липсата на сведения, която прави картината на едно събитие „смътна“ и „неясна“, не е пречка за неговата митична интерпретация, дори напротив. Такива важни завладявания на градове са падането Вавилон (Исая, гл. 13; сходни летописен разказ на завоевателите – асирийския цар Саргон II), на Троя, на Йерихон (Исус Навин, гл. 3-8), на Йерусалим с храма на Соломон (завладяван последователно от Навуходоносор, Антиох IV Епифан, римляните, представено у Йосиф Флавий; след това идват персите, кръстоносците и сарацините на Саладин), на Рим, много по-късно битките за Виена (1529, 1683) и н. Подобни легендарни повествования несъмнено съществуват и за Далечния Изток и предколумбова Америка.

Съществуват няколко типа битки за град, като разделението става по поне два показателя: какъв е градът – свой или чужд; каква е обсадата – успешна или не. Разполагането по оста свое – чуждо може да варира, особено в по-късни интерпретации, какъвто е случаят с Троя, охотно присвоявана от различни национализми. Епохалното събитие може да не се вмести в стандартната опозиция победа – поражение, както е със завладяването на Москва във „Война и мир“ на Л. Толстой и т.н. Само привидно въпросът се свежда до това кой разказва – защитникът или нападателят на града, победителят или победения; съществуват текстове, в които автори от средите на агресорите могат да съчувстват на обсадените, да се възхищават от тях и пр. Вероятно могат да се намерят примери и за обратното – хроникьори от атакувания град да изпитват сходни, по-скоро положителни чувства към нападателите. Всъщност, под повърхността на открито заявената лоялност към своите, отношението към другия по правило е амбивалентно.

Много често градът е виждан като символ на цивилизацията, а нашествениците са представяни като варвари. От това не следват никакви задължителни конотации – цивилизацията, разбира се, е ценност, но тя може да бъде виждана и като преминала своя апогей, западаща, прекалено изтънчена и корумпирана. И обратното, варварите могат да бъдат представяни като носители на обновление, на нова жизненост. Подобна гледна точка е характерна за основните радикални, революционни идеологии.

Казано най-общо, разказите за обсади и завладявания на различни градове могат да се разглеждат като своеобразна мрежа от текстове, в която всеки от възлите може да има връзка с останалите, а всички,

макар и в различна степен – към подобни по-ранни събития и към общ архетип. По правило тези повествования търсят аналогии с подобни минали събития. Тази мрежа влиза в някакъв тип взаимоотношение с близката до нея мрежа от текстове за големи битки (в балкански контекст - например Косовската).

Характерен словесен жанр е пророчеството за бъдещо завладяване на Града (бил той „свой“ или „чужд“), най-популярният подобен текст с подобни елементи е Книга на пророк Даниил, подобни текстове се появяват и след завладяването на Константинопол от кръстоносците (1204) и от османците - апокрифното „Последно видение на пророк Даниил“ и неговите славянски преводи, „Летопис на Псевдо-Методий Патарски“ и др. (Вж. Тъпкова-Заимова, В. А. Милтенова 1996: 20 и др.)

* * *

Константинопол несъмнено е специален, свещен град за православните, а и за цяла средновековна Европа. В такъв план той е представян дори и днес от някои български автори. (Вж. напр. Тодоров 2004) Това събитие е възлов елемент от конфликта християнство – ислям, който продължава векове и преминава през различни възли и повратни точки. Някои от тях са свързани с градове, като нападателите могат да бъдат и от двата лагера (Йерусалим, а обсадата на Виена (1529) и особено по-късната битка за града (1681) са виждани като окончателно спиране на османско настъпление.

Завладяването на Константинопол от османците очевидно е ключово събитие в историята на Балканите, което поражда редица текстове, които могат да се разглеждат като вторична митология, частично споделяна от различните наследници на Византия. (Вж. и Аретов 2011: 97-118.) Събитието е повторение не само на основен митичен модел, но и на по-ранни аналогични събития, разиграли се на същото място и породили текстове – завладяването на Константинопол от кръстоносците (1204), неуспешни опити за завладяване на араби, българи и др. В общия случай то е катастрофа, трагедия с трайни последици. За някои от коментаторите обаче падането на Константинопол придобива особен, по-скоро положителен смисъл – възможността да се роди нов „трети“ Рим; както е известно, за тази роля претендира Москва.¹

---

¹ Идеята зрее бавно, според Стремоухов за първи път тя вероятно е формулирана в грамотата московския митрополит Зосими (1492) „Изложения пасхалии“. Зосима прави кратък преглед на християнската история: Константин Великий основал Новия Рим, св. Владимир Святой кръщава Русия, а сега Иван III се оказва „новым царем Констянтином новому граду Констянтину

Общата история (и митология) на балканските християни поставят акцента върху две събития – завладяването на Константинопол и битката при Косово поле (първата, но в митологичен план двете са преплетени). От тях несъмнено завладяването на византийската столица има по-универсално значение. По-слаб общ акцент е битката при Чирмен. Отделните национални историографии и митологии също имат свои специфични акценти, за българите те са (или се очаква да бъдат) падането на Търново и битката за София. Интересен акцент е обсадата на албанския град Круя (1467), столицата на Скендербег (Георги Кастриоти). С това събитие е свързана поемата на Гр. Пърличев „Скендербей“.

Въпреки че сраженията продължават и след 1453 г., може да се приеме, че със завладяването на Константинопол османците налагат господството си на Балканите. Това събитие несъмнено е най-коментираното, така че може да се допусне, че то задава модела за по-късното разказване за завладяването на другите важни християнски градове от османците, станали по-рано. Може да се очаква, че представянето на по-ранното падане на Търново (1393) в някаква степен ще следва същия модел; не е изключено завладяването на Константинопол само по себе си да се възприема от (част от) българите като важното и тях събитие. Падането на Търново не е съпроводено с епични разкази на съвременници, всъщност покоряването на България става постепенно (впрочем както и на Византия а и на Сърбия), като липсва ясно изведена централна битка. Отнасянето на текстове за Константинопол към Търново е познато явление за средновековната книжнина, то се открива в превода на Манасиевата хроника и на други места. (Вж. Тъпкова-Заимова, В. А. Милтенова 1996, с. 57)

Паметните събития присъстват в различни текстове. Условно те могат да бъдат типологизирани в няколко групи:

- исторически хроники и други текстове, писани от съвременници или от близки по време автори;
- легенди, песни и др., разпространявани първоначално устно;
- исторически трудове и учебници, писани по-късно;
- литературни творби и публицистика.

Фолклорните текстове се променят с времето, те биват записвани, редактирани, публикувани и коментирани от по-късни изследователи; източниците биват превеждани, съкращавани за нуждите на конкретни издания, цитирани избирателно. Всички видове текстове биват издавани, преиздавани, включвани в различни контексти, извеждани на преден план или игнорирани.

- Москве”. (Стремоухов 2002: 431-432, Тук и богата библиография; вж и Успенский 1976: 236-249.)

Връзките между различните групи текстове са многостранни и дори понякога двупосочни, ако се има предвид късното записване на устните текстове. Без всякакви претенции за изчерпателност и без вглеждане в историческата им достоверност по-долу са предложени първоначални наблюдения върху няколко съществуващи на български език текста, посветени на завладяването на Търново от османците, разгледано като елемент от една по-широка митологическа структура и донякъде в контекста на завладяването на Константинопол. Целта е преди всичко да се потърсят както общите елементи, така и различията, които да хвърлят известна светлина върху споделената митологична структура. Несъмнено анализът трябва да бъде продължен, като се задълбочат наблюденията върху разглежданите тук текстове и като се привлекат нови. Амбицията на предлаганото тук е да послужи като подтик към подобни изследвания.

Подобно на завладяването на Константинопол, Падането на Търново (1393) и на останалите части от България под османска власт несъмнено е централно събитие в българската национална история и, след това, митология. Подобно на Рим и Константинопол, а и на много други важни градове, Търново е завладяно от друговерци, т.е. варвари. Въпросите, които провокират по-късния наблюдател, е откога, в какви текстове и как е представено събитието. Български хроники за паметното събитие, писани от съвременници, практически липсват. Завладяването на Търново е представено в отделни **агиографски текстове** (някои от тях определяни като „ораторска проза“) като „Похвално слово за Евтимий“, „Разказ за пренасяне на мощите на Петка от Търново във Видин и Белград“ от Григорий Цамблак и „Разказ за пренасянето на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир“ (така наречената „Рилска повест“) на Владислав Граматик. На времето непосредствено след завладяването на Търново е посветено „Похвално слово за Филотея“ от Йоасаф Бдински (Стара българска литература, Т.2, 1982: 187-200).

От „Похвално слово за Евтимий“ на Цамблак, ученик на Евтимий, тръгва познатата митологична структура за чудото при екзекуция на патриарх Евтимий – ръката на палача се вкаменила и последният защитник на столицата бил спасен и изпратен на заточение, вероятно в Станимака (Асеновград). След смъртта му Евтимий Търновски бива канонизиран и образът му попада в иконографията. Впечатляващият епизод с чудотворното спасение присъства в църковната и в светска живопис. Както посочват изследователите, че мотивът за вдървената ръка е познат от Трета книга Царства (13: 4-6), среща се и в други (чужди) митологични структури.

Варварският цар, възгордян от победите си и от завладяването на много народи, понеже беше слушал за Търново, за голямото му величие, за твърдостта на стените му, за красотата му и за самото му местоположение – извънредно труден за превземане, защото освен стени притежаваше достатъчно и естествени крепости, а освен това – големи богатства и многобройно население с велика слава както в църковните, така и в царските дела, пожела доброненавистният да го разори. [...]

И както някой доблестен воевода, победен от противниците, не обръща гръб окончателно, но като събере пак войските си, извоюва победа, така и той [Евтимий] постъпи. Понеже беше изгонен от църквата, той влезе в друга, посветена на името на върховните апостоли Петър и Павел. И тях като взе за защитници, отдаде се на много по-големи подвизи, отколкото по-рано: грижеше се как да запази хората незасегнати от варварското погубване, поучаваше, утешаваше, падналите повдигаше, на препъналите се простираше ръка, легналите изправяше, които щяха да паднат, подкрепяше, борещите се похваляваше и към мъжество ги насърчаваше, а някои пък отсичаше като гнила част, за да не загние цялото тяло, или като прокажена овца изгонваше, за да не предаде болестта на цялото стадо. [...]

Военачалникът – турчин, който беше поставен от турския цар да управлява града – повика при себе си божиите хора, които превъзхождаха другите по име, по добродетел и по благородство, за да се посъветва за някои общополезни дела. И те вървяха, следвайки вестителите, в неведение, както овцете вървят след тези, които ще ги колят, и всички, носейки своята кръв, бързаха да се доверят на убийствените десници. Щом ги видя в ръцете си, кръвожадният звяр посред църква ги изкла и, по-точно казано, ги освети, без да се засрами от белите коси, без да пощади младостта, а в забава на ножа превърна гърлата им. [...]

После, грабнат от войниците, той благодръзнено застана пред мъчителя, без страх в душата си, без да се измени от боязън и със спокойствието на лицето си проявяваше благодатта на Духа, Който живееше в него. А когато съблякоха одеждите му и го отведоха на градската стена, за да бъде позорна неговата смърт, и приготвиха всичко необходимо за посичането му, нима промени лице, нима се разтрепера, нима показа с нещо обич към живота? Съвсем не: защото беше ученик на Павел и като него бързаше да се отдели от тялото и да заживее с Христа. И това пролича от думите, които каза на варварина: „О, несправедливецо, защо така безумно и долно унизи величието на моето достойнство? Подобаваше по-напред свещеникът да се пожертвува, а след това да го последват жертвите, трябваше пастирът да върви пред овцете и бащата – пред децата. Те всички бяха първо на мене поверени, затова и на мене първо приличаше да изпия чашата на заколението: защото работникът, който се труди, трябваше пръв да вкуси от сладкия плод!“

Това говореше великомъдрият и призоваваше палача и главата скланяше, като протягаше с готовност шия. И оня дойде и беше вече готов да нанесе смъртоносния удар. Но Този, Който някога поразил и направи неподвижна ръката на оня беззаконен цар, простряла се да улови пророка, и тази убий-

ствена десница по същия начин превърна в неподвижна и неспособна за действие, сякаш беше някаква ръка на мъртвец, прилепена към живо и движещо се тяло. (Стара българска литература Т. 2, 1982: 228-232)

„Похвално слово за Евтимий“, наред с идеализирания образ на духовния водач стои и възхвалата на славния град, който пада в ръцете на нашествениците друговерци. В „Разказ за пренасяне на мощите на Петка от Търново във Видин и Белград“ Цамблак представя и завладяването на града, без да споменава това чудо:

Сетне и след много такива години, когато царят български прочее не очаква, а хората по целия свят живеят в мир и благочестието расте заради молитвите на преподобната майка, този, който от началото [на света] е ратник срещу кротостта, повдига буря и метеж непрекъснат, въоръжава варварския цар срещу оня славен град. А той, щом дойде, завладя всички български предели сякаш [бяха] гнездо, а, стигнал до чудния град, не знаеше как да го превземе, понеже виждаше непристъпността на мястото (както и си е), затворено от стръмнините на планини и високи хълмове и заякчено със стени високи, а отвътре трижды укрепено чрез многочестните мощи на преподобната; и [понеже знаеше], че тамошните жители я имаха сред себе си като воин непобедим. И след всичко това прочее варваринът щеше да се върне обратно безсилен, а ако би успял донякъде срещу стените, то срещу силата на преподобната би успял толкова, колкото сено срещу огън. Обаче чува и той подобно [на онова слово, що бе казано] на Мойсей и Йеремиа — или: „Не се моли за тези хора“, или: „Излез от този град, понеже твоите молитви са сякаш медна стена, та възпират моя гняв.“ И така щом грехът - о, горчива повест! - надделя, [градът] веднага падна в ръцете на оня, който си мислеше, че никога не ще получи това. И какво още? Ако подробно представя на ваша милост чрез писанието [си] онова, що се вършеше тогава, зная сигурно, че ще ви потопя в печал и сълзи. Но заради тържеството на деня премълчахме повестта, макар тя да е полезна, обаче - за ридание!

Когато всички ценности на града бяха донасяни пред царевото лице, донесено беше и всечестното тяло на преподобната, лишено от многоценните одежди, облечено в някакви бедни и лоши дрехи. Измолил това [тяло], царят, който царствува над града Бдин на река Истър, отправя го там в своите [предели], където и остана не за дълго време. (Стара българска литература. Т. 4, 1986: 380-381)

Акцентът тук е върху съхраняване на мощите на светицата, които като че ли са по-ценни от самия град и неговите жители. Падането на Търново е представено относително по-детайлно в „Рилска повест“ на Владислав Граматик:

Малко след това те завладяха и българските области, подобно на някое

слабо гнездо, заедно с оня чуден град [Търново], в който лежаха чудодейните мощи на чудотворния отец. Войската се нахвърли пак буйно и безбожно, като всеки ден и във всяко време извършваше чести опустошавания и кръвопролития. Никой не можеше да се противопостави по никакъв начин на страшния им пристъп. В бойните сражения те превъзхождаха всички и им нанасяха сияйни победи. Благодарение на всичко това и тяхното пагубно зло навсякъде се разпространи и наложи. Напълно запустяха много области и села, заедно със светите манастири и с божествените храмове, унищожени от огъня. (Стара българска Т. 3 1983: 92-93; също и в Т. 4, 1986: 383-384)

Общото в тези текстове е прославата на своя град, варварството на завоевателя и наличието на библейски аналогии – 3 Царства, Псалтир (68: 21), Иеремия... На варварина (и на дявола) е противопоставен не владетелят и неговите войни, а грижовният духовен пастир, който се грижи за оцелелите. От друга страна, другOVERецът все пак отменя екзекуцията на бъдещия светец, а и християните получават желаните мощи на светците. Завладяването на Константинопол също е съпроводено от чудеса или поне от знамения, а покорителят и тук е склонен на отделни добронамерени жестове; фигурата на религиозния водач обаче там по правило остава на втори план, а и поражда неединни интерпретации. Ценността на Търново до голяма степен е свързвана именно с мощите, които се съхраняват тук. Светският владетел практически отсъства от повествованието, а битките, за разлика от завладяването на Константинопол, са само маркирани. Обяснението за поражението се свързва с „...този, който от началото [на света] е ратник срещу кротостта, повдига буря и метеж непрекъснат, въръжава варварския цар срещу оня славен град“ и „доброненавистният“ (Григорий Цамблак) и „изконният враг на човешкото спасение и противник на смирението, проклетият дявол...“ (Владислав Граматик). Както и при Константинопол, съществуват намеци и за греховете на победените, предизвикали отдръпването на божията закрила. Като цяло завладяването на столицата е представено като трагедия, но тя в някаква степен е съпоставима с разпространението на ересите. В Похвално слово за Евтимий“ е казано:

Някой си Пирон — горещ пазител на Несториевата и Акиндиновата и Варлаамовата ерес, а освен това и поборник на иконоборческата слава, излязъл от Константиновия град, дойде в Търновград като вълк, прикрит в овча кожа. И намери там някой си лъжемонах Теодосий с прозвище Фудул, с него единомислещ и във всичко съгласен. Какви ли семена на злобата не пося тая зла двойка, разлагайки църковното тяло с развратни учения, разделяйки множеството и подготвяйки въстание и най-вече като подлудяваше царските велможи и властоначалници с магьосничества и

бесовски измислици? Към голяма беда тласкаха православното стадо, понеже то — послушно — свиква еднакво и в доброто, и в лошото да подражава на началствуващите. (Стара българска литература Т. 2, 1982: 226)

Фолклорът би могъл да пази спомена за миналото, както смятат и много фолклористи, особено изследователи и публицисти с романтична нагласа, но първите истории се появяват преди записите на фолклористите и биха могли и да окажат влияние върху тях. **Историографията от времето преди Освобождението** разбира се забелязва събитието, но му отделя сравнително малко внимание, като интерпретациите му не са единни. Паисий предава събитията по следния начин

За тоя цар Йоан Шишман няма писано известие що е станало с него: дали турците са го убили, или е поживял няколко години. По-късно в някой препис или стар превод на грамотата на тоя Йоан Шишман се намира, че търновските господари и цар Шишман не са могли да се противопоставят на турците. И избягали от Търново, от Загоре и от Стара планина, дошли в град Средец или София и тук се спрели в някои тесни места покрай река Искар и по Витоша планина. Така получили помощ от сърбите, от крал Вукашин и от охридските българи. И седем години стоял цар Шишман в Средец и покрай Искър. Имал манастир Урвич със силна крепост, наоколо го оградяла вода. Така с малко войска и търновските велможи преживели тук и се криели от турците. Когато турците превзели от крал Вукашин охридската земя и го поробили и надвили и тук окончателно заробили и погубили цар Шишмана и войската, и търновските и българските велможи. Затова и досега в тия места се намират на много места съкровища; хората през ония времена криели и закопавали поради страх от турците, после загинали и тяхното имане останало в земята. Страшимир, Шишмановият брат, избягал в Молдо-Влахия и там живял до смъртта си. (Паисий 1963: 66)

По сходен начин е представено събитието и в историята на йеросхимонах Спиридон:

По смерти Амурата наста син его Бязид Надържъм, сиреч Молний най Перун. Син собрав войску и поиде на Търнову и взе его в лято СЦА, цар болгарский побеже на Златарица, а потом на Самоков... (Спиридон 1992: 70)

Относително по-детайлен е разказът на чужденеца Блазиус Клайнер в неговата „История на България“ от 1761 г., която обаче е практически непозната за православните българи от епохата, а и от следващите десетилетия. Впрочем, не особено позната е и историята на Спиридон, а най-популярната ранна историографска творба „История славянобългарска“, въпреки многобройните преписи и преработки –

близо 70 – също достига до един относително малка, поне от днешна гледна точка читателска и слушателска аудитория.

Бл. Клайнер въвежда актуалния и до днес мотив за разногласията между синовете на българския владетел:

Братя и синове на покойния Александър, те искали и двамата да бъдат царе на България. Така поради техните разногласия царството било разделено, могъществото на българите западнало и накрая било унищожено. Шишман, комуто се паднала долната част на България, бил победен в сражение от турския султан Мурад и станал данник на турците. Страшимир пък, който при подялбата получил горните земи около Видин, бил победен и пленен от унгарския крал Лудвиг I [Лудвиг I Анжуйски, 1342-1382], бил отведен като пленник в Унгария и затворен в една крепост. След няколко години обаче, като положил в ръцете на крал Лудвиг клетва за спазване на вечна вярност и да се повинува всякога на унгарското кралство, той получил позволение свободно да се завърне в България. (Клайнер 1977: 159.)

В историографските текстове противостоящите страни са маркирани етнически и, може би на второ място, верски. Чудото отсъства, връзките с агиографията са слаби, някои елементи от повествованието могат да бъдат свързани с фолклора. Причината за поражението започва да се търси в несъгласието между християнските владетели - един друг универсално разпространен мотив. Той е допълнен от задължителното за жанра изграждане на сюжет около завладяването на Българското царство, наистина все още доста неразгърнат. Това се забелязва по-ясно на фона на текстовете от Търновската книжовна школа (Цамблак, в по-малка степен и Владислав Граматик), за които е характерно, че пишна реторика („плетение словес“) измества сюжетното повествование.

Събитието се открива във **фолклора**, но в различни контексти. Първоначално в него като че ли отсъстват както високата църковна реторика, знаменателното чудо, а етническата обвързаност често остава на втори план. Друг е въпросът, че по-късно някои текстове са обработени и вписани в големия (митичен) разказ. Основната фолклорна творба, посветена на падането на България под османска власт², е много популярната днес песен „Откога се е, мила моя майно льо“ (Велико Търново, СБНУ 26, с. 73, № 50). (Българска народна поезия...

---

² В представителното многотомно издание „Българска народна поезия“ съставителят Хр. Вакарелски обособява раздел „Балканските страни и народи до турците и войните с тях“ включва тридесетина песни, някои от които са свързани с Иван Шишман (вж. Българска народна поезия Т. 3, 1981: 667-668).

Т. 3, 1981: 135-136). Тя е публикувана първо от Найден Йованович в „Месецослов или календар за лето 1847“. Знае се, че самият Ив. Вазов не вярва в автентичността ѝ и дори посочва, че тя вероятно „е съчинена и несполучливо съчинена от някой родолюбив даскал“, т.е. от Найден Йованович. (Арнаутов 1942: LXIV; Иванова 2005: 247).

Песента присъства и в сборника на Братя Миладинови. Там, в белжека е добавена и една легенда:

В Самоков ходит предание за последният бой, кой българскиот цар И. Шишмин направил со турците и на кои царот смъртелно се рани на юначкото поле. Следующето предание извлекохме из пътническите записки од г. В. Чолакова. Предание. Турската ордиа била во Костенец, а българската околу Самоков на место, кое се викат Сефер Чешмеси Баир. На тои решителни последни бой царот Шишман се рани на седум места; и къде прърсна кървта му, тамо извреха седум кладенци, кои и денеска носат това име и сет растојание од Самоков еден четварт од часот; и къде прърснала повике кърв, тама изврел по-голем кладенец. Од Седумте кладенци царот Шишман тешко ранен се тргна в крепостта (од која и денеска стоят развалини) на место, кое се издигат на десната стърна на дрвенот, одешем од Самоков. В крепостта умре од раните и тамо се закопа. Гробот му се состоит од натрупани каменја в дългаина шест аршини. Турците на това место викат Късъм ефенди, т.е. Св. Димитрија, и честат гробот како свет; и затова го посещават <секои петок, ако и пъто да ѝе стърмен. Бойот се сторил околу дваесет и шести ден од октомврија, и турците верват, че св. Димитрија им помогнал на победата.

Съществуват и други легенди за смъртта и лобното място на Иван Шишман. Известни са и още неколку, не особено многобројни варианти на песента. Неколку съществени различия привлекуват вниманието. В едни случаи противниците са татари (а не турци). (СБНУ 1, с. 51, № 1, СБНУ 26, с. 73, № 50) В други случаи името на царя е по-различно - Шишман Јане (СБНУ 1, с. 51, № 1), а и основните събития са пренесени някаде другаде – в околностите на Самоков (легендата при Миладиновци, В. Чолаков, К. Фогинов), Урвич (крај Софија), Никопол... В одделни случаи се посочва вината на своите за трагичното събитие, като и тук може да се потърси аналогия с падането на Константинопол. Една песен, наречена од издателите ѝ „Падане на българското царство“ българите се обрџат за помош към Бога:

Ала как џа им помогне,
като са јодни станали:
сас конче влизат в чоркова,
от коня зџомат комчица,
сџс мџнзуркан – нафорка.
(Българска народна поезија... Т. 3, 1981: 147)

Косвено присъствие на завладяването на Балканите от османците може да се потърси в други народните песни (вж. напр. Трифонов 1923: 79-104) и легенди. П. Р. Славейков публикува предания за падането на Търново, при това слушани от турчин десетилетия преди публикацията.³ Този тип текстове стоят много близко до гръцките, а и до българските предания за падането на Константинопол.⁴ Има обаче една съществена разлика – преданията, записани от П. Р. Славейков, настояват, че „тѣй се превзело Търново без цар“ (Славейков Т. 3, 1979: 319 и др.); Шишман бил избягал или отишъл другаде да се бие с турците, а и те със султан Мурад „били достове [...] и нещо като роднина по български“ (Славейков Т. 3, 1979: 312), поне според турчина, който разказал преданието на Петко и баща му Рачо.

Едно от общите места в тези легенди е свързването с осъществяването на нещо невъзможно – оживяване на пържени (печени) риби или раззеленяване на тояги или главни. По повод подобни легенди, записани и публикувани във вестници в началото на ХХ в., М. Арнаудов разглежда този мотив и го свързва от една страна с самовнушението (автосугестията) и халюцинацията, а от друга - с апокрифа за кръстното дърво и други стари текстове и мотиви, „лишени от всякаква реална подлога“. Според него: „Чрез историзация на този мотив, т. е. чрез прикрепянето му към определени места и събития, както и чрез субституирането на всевъзможни религиозни или демонологически идеи, възникват самостоятелно в разни страни сказания, които нямат нищо общо помежду си, освен представата за чудесно поникване, легнала в основата им.“ (Арнаудов 1910: 206-236.)

По не много ясен начин падането на Търново е свързано и с някакъв евреин. (Славейков Т. 3, 1979: 318) Легендата, че градът е станала жертва на предателство, ляга в основата на Вазовото стихотворение за „Жидов гроб“ (1906, „Легенди при Царевец“, 1910). (Вазов Т. 5 1975:300). Предателството, довело до завладяването на града, също е универсално разпространен мотив.

Ю. Трифонов разглежда „следите“ от битките балканските християни с османците през XVI във фолклора в няколко песенни мотива – „Песни за Будим и за будимска кралица“, „Песни със спомен за град Златна ябълка“ и „Песни за борбите на Михаила Витязула“. Тезата му, възприемана като аксиоматична, но игнорирана е: „Ала, както е обикновено в народния епос, предмет на възпяване са станали не съ-

---

³ „Как се превзело Търново без цар“ - СБНУ, кн. XI, отдел III, с. 114-120. Вж. Славейков, Съчинения. Т. 3, с. 309-320, вж. и бележките, с. 446-447. Вж. и „Предания по падането на българското царство“, Пак там, с. 320-323. Вж. и Трифонов (1929).

⁴ Едно подобно предание е публикувано от Н. Начов (Начов 1925: 2-3 и 6).

бития и лица, които са имали най-голямо влияние върху по-нататъшния вървеж на историческите събития, а такива, които са произвели впечатление на певците.“ (Трифонов 1923: 79-104)

В голяма част от тези текстове акцентът пада върху травмата и страданието или върху чудесното предзнаменование. И тук практически липсват батални сцени и героизъм, а и трагизмът на епохата, такива, каквито си ги представя ХХ в. Според Е. Иванова голямото Шишманово юначество се ражда през 1825 – в Рилската преправка на Паисиевата история. (Вж. Иванова 2005).

По наблюденията на Цв. Димитрова „Дори бегъл преглед на фолклорните текстове за гибелта на Иван Шишман е достатъчен, за да се установи, че те повтарят установения в историко-апокалиптичните съчинения модел: бягство от сакралния център (в случая столицата като център на светската / държавната власт) - боеве за защита на етническото землище - поклонение на Светите места (т.е. другия сакрален център - този на духовната власт) - обезглавяване и смърт на царя - летене или движение към лобното му място.“ (Димитрова 2008) Авторката проследява различните маршрути, по които бяга владетелят, които, според нея, очертават както „реалните граници на държавата, така и към сакралните топоси на етническото землище“. Не във всички фолклорни варианти името на последния български владетел е Шишман – съществуват варианти с Константин (Костадин), Михаил и др. (вж. Гергова 1987)

Т. Моллов открива връзки на падането на града с есхатологически мотиви (вж. Моллов, 2003) и, с известни резерви, припомня търсениите от други изследователи на фолклора връзки на историческия сюжет с мотиви, характерни за обредните песни и баладите, които имат „социално-биологично-ритуална основа“ и са свързани с периода на моминството [девството като „крепост-кула-град“], поради което навлизат и в сватбената образност като „спомен“ за моминските полово-възрастови обреди с посветителен характер. (вж. Франк-Каменецки 1934; Парпулова 1983: 265-275; Бадаланова 1995)

Според Д. Лилова, която разглежда **възрожденските учебници по история**, падането на Търново (а също на София и Видин) и въобще на България под османска власт поражда много малко текстове, в които доминира резигнация и антигероизъм и този феномен се нуждае от по-задълбочено осмисляне. (Лилова 2006: 255-275.) За сравнение, според Е. Иванова и „в гръцката национална митология... сюжетът за падането на Константинопол... [също] по-скоро отсъства“, като причината е, че той „някак не се вписва в градивата на националната идентификация“. (Иванова 2005: 237.) Все пак, както показват посочените примери, подобни текстове съществуват, въпреки че повечето

от тях наистина не се радват на очакваната популярност. Или, отново по думите на Лилова, „българската страна не произвежда нормативна версия, която би могла да се цитира като валиден контрапункт на европейската визия за поведението и съдбата на Шишмановия род.“

Дали наложената версия, доколкото има такава, не тръгва от историята на Иречек, излязла на чешки и руски през 1876 и на български през 1886 г. В историографския разказ тук са вплетени агиографски елементи, а патетичното представената трагедия има както държавен и етнически, така и верски аспект.

През пролетта на 1393 г. Баязид събрал азиатските си войски, преминал през Хелеспонт и ги съединил тука със западните си войски; между тях вероятно са били някои християнски владетели от Македония. Той повел главното командване на своя син Челеби и му заповядал да тръгне към Търново. Неочаквано градът бива обкръжен от вси страни. Турците заплашили гражданите с пожар и смърт, ако не се предадат. При все това Търново било превзето само с атака, и то след тримесечна обсада, откъм сегашния Хисар, на 17 юли 1393 г. „Веднага, покъртително описва Цамблак, изгониха от църквите свещениците, а на тяхно място поставиха безсрамни хора; в ръцете на чужденците попадна кивотът на Завета, а тайнствата хвърлиха на кучетата.“ Патриаршата черква „Възнесение Христово“ била преобърната в джамия; останалите пък черкви претърпели същата участ или били обърнати на бани и конюшни. Мощите на светците били изхвърлени и изгорени. Всички дворци и черкви на Трапезица били опожарени и срутени до основи. Същата участ постигнала и царските дворци на Царевец, обаче стените и кулите им стърчели чак до XVII в. В отсъствието на цар Шишман, който се мъчел да се противопостави на турците на друго място, главното лице в града бил Евтимий. Мъжествено тръгнал той сам към стана на турците, за да смекчи гнева на повелителя на варварите. Когато Баязидовият син видял патриарха да се приближава към него неустрашим и с такова спокойствие, като че ли всички ужаси от войната са били само стенни изображения, той станал, любезно го посрещнал, предложил му да седне, изслушал молбите му, обаче изпълнил много малко от обещанията си. Изгонен от патриаршеския си дом на Царевец, Евтимий се пренесъл в черквата под височината, която черква била посветена „на име връховнихъ“ (т. е. на апостолите Петър и Павел, сега съборна черква), и се стараел да ободрява гражданите с благи думи и утехи.

Градският комендант, когото Челеби оставил, „произвел буря, още по-силна и по-ужасна от първата, само при спомена за която езикът се свива и тръпки побиват цялото тяло“. С коварство се отървал той от храбрите и войнствени българи, защото знаел добре, че само мъртви те ще са безопасни за него и ще го оставят на мира. Той свикал в черква всички видни граждани и боляри под предлог, че иска да се съветва с тях за някакви общи работи. Когато те, без нищо да подозират, се събрали, почнало предателско клане. Ни стар, ни млад не бил пощаден, пък и никой не молил

за милост. Загинали всички — всичко 110 мъченици. Целият под на черквата бил залян с кръв, а труповете били изхвърлени за храна на птиците небесни. Евтимий бил затворен в тъмница. Пашата заповядал да му снемат духовните одежди, да го отведат „надъ стъну града” и там публично да го обезглавят, та всички да видят смъртта на неустрашимия църковен пастир. Почтеният старец вече навел главата си, но изведнъж (както разказва преданието) по чудо някакво ръката на палача останала неподвижна във въздуха, ужас обзел пашата и всички турци и те освободили Евтимий. По-късно била получена заповед от Баязид всички търновци от по-видни родове, по-богати и по-красиви да бъдат изселени на изток. Тогава именно изпратили на заточение в Тракия и Евтимий. Патриархът напуснал Търново, окръжен от своите изгонени съграждани, и опирайки се на своя жезъл, горчиво оплаквал съдбата на отечеството си. Гледката била такава, че дори и камъните биха заплакали. Бащи с децата си, братя със сестрите си се прощавали завинаги. Оттатък Балкана турците, които съпровождали това тъжно шествие, заповядали на Евтимий да се отдели. Всички изгнаници паднали на колене около патриарха, целували му ръцете, наричали го свой баща, а жените слагали пред него децата си. Щастливи били тия, които сполучвали да допрат устните си до края на одеждата му; някои скубели тревата на мястото, гдето той стоял, а останалите, които били по-далеч от него, горчиво плачейки, получавали последните му благословии. Евтимий ги съветвал да останат верни на християнството, навел колене заедно с тях и се помолил; след това станал и ги благословил за последен път. Когато някои завикали : „Кому ни оставяш, добрий ни пастирю?”, той им отговорил: „на пресветата Троица нине и во веки”, и турците го отвели. [...] Този последен търновски патриарх умрял на заточение и бил причислен към националните светци на своя народ. (Иречек 1978: 396-398)

Не особено многобройните са литературни текстове, писани преди Освобождението. Българската поезия от XIX в. не се насочва към завладяването на Цариград от османците и очевидно предпочита сюжета за обсадата му от български воители. Все пак, съществуват отделни текстове в мерена реч за падането на Българи. Един от първите е непубликуваната приживе от Неофит Бозвели негова „Песен за падение Българское царство“, която не представя самото събитие, а окайва неговите последици:

Ах, България, сладко име,
Ти ли си паднала из висине.
Що беше некой време преславна,
Царие и кралие тебе славиха отдавна,
Що беше украсена с градове,
С церкви преславни и царски домове [...]
А сега у тебе много църкви са пусти,
Человек като помисли, изгубва си чувства.

(Цит. по Българска възрожденска поезия 1980: 94.)

В прозата и драматургията присъствието на сюжета почти се изчерпва с Войниковата пиеса „Стоян войвода след падането на Българското царство“ (Букурещ, 1866) и историческата трилогия на Л. Каравелов „Отмъщение“, „После отмъщението“ и „Тука му е крайт“ (1873-1874) (Каравелов Т. 2, 1984); като, малко парадоксално, тези творби заемат по-периферното място в литературните истории.

През ХХ в. крайт на второто българско царство ще попадне в историческите драми, повести и романи – повестта „Иван Александър“ (1907) на Иван Вазов и нейната драматизация „Към пропаст“ (1910), по-късно „Иван Шишман“ (1962) на Камен Зидаров, „Последните Шишмановци“ (1969) на Вера Мутафчиева и др. По един или друг начин повечето по-нови автори търсят или изтъкват някаква връзка с по-старите източници. Най-безхитростно това се открива в една любителска драма от по-ново време – „Велико благодаря“ от Георги Янакиев - показва на сцената Паисий, който пее „Откога се е, мила моя майно льо“.

Логично би било представянето на падането на Търново да следва модела, изграден от представянето на по-късното, но по-значимо в европейски контекст завладяване на Константинопол през 1453 г. Изследователи откриват в текстовете аналогии между Шишман и византийския император Константин, както и между и Иван Рилски и царица Елена. (Коцева 1993: 13 и др.) и го свързват с делото на Евтимий Търновски (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 71). Наистина падането на Търново не е съпроводено с епични разкази на съвременници, всъщност покоряването на България става постепенно, като липсва ясно изведена централна битка.

Относително слабият героичен (а и мъченически) разказ за падането на българското царство се допълва от един контрадискурс за упадък му, който се дължи на пагубното византийско влияние, започнало много по-рано. Емблематичният му текст е известната статия на Хр. Ботев „Народът. Вчера, днес и утре“, но Д. Лилова го проследява назад във времето до „Положението“ (1871) - поредицата от статии на П. Р. Славейков в „Македония“ (1869)⁵ и след това до неподписаната статия във в. „Право“ (1873), вероятно от Ив. Найденов, „Един поглед...“

---

⁵ Лилова цитира петата статия от поредицата – „Българите. Бившият държавен живот у Българите“; която не е включена в осемтомното издание на Славейковите съчинения, от поредицата е включена само статията „Българите. Движението на образованието и на литературата у днешните българи“. (Славейков, Т. 6, 1980: 253-257)

И нещо друго, което тук може само да бъде маркирано чрез един нериторичен въпрос. Не може ли във вглеждането в падането на България под византийска власт (1018) да се потърси някакво косвено представяне на завладяването от османците, а във въстанието на Асен и Петър (1187) – някаква форма на пожелавашо предсказание за бъдещото освобождение от Османската империя?

Един друг парадокс – Освобождението на България несъмнено е победа (на руското оръжие), завладяване на чужди владения. Но може би най-емблематичната творба, посветена на това събитие – „Опълченците на Шипка” – повествува за отбрана, а и търси аналогии с една друга отбрана – битката при Термопилите (V в. пр. н. е).

Ако се приеме тезата, че разказите за обсади и завладявания на различни градове представляват своеобразна мрежа от текстове, в която всеки от възлите може да има връзка с останалите, то като елементи на мрежата от разкази за завладявания на важни градове на Балканите би трябвало да попаднат легендите за късното завладяване на Ловеч и Плевен от османците (вж. Трифонов 1929: 81-123), а дори и битките за Плевен, Стара Загора и София (Ст. Дичев, „Пътят към София”) през Освободителната война (1877-1878). Тази мрежа влиза в някакъв тип взаимоотношение с близката до нея мрежа от текстове за големи битки (например Косовската).

Библиография

Източници

- Българска възрожденска поезия. (1980) Съст. К. Топалов. София: Български писател, 1980. (Balgarska vazrozhdenska poeziya. Sast. K. Topalov. Sofiya: Balgarski pisatel, 1980.)
- Българска народна поезия и проза в седем тома. Т. 3. (1981) Хайдушки и исторически песни. Съст. и ред. Ст. Стойкова. София: Български писател. (Balgarska narodna poeziya i proza v sedem toma. T. 3. (1981) Haydushki i istoricheski pesni. Sast. i red. St. Stoykova. Sofiya: Balgarski pisatel, 1981.)
- Български народни песни. (1861) Собрани от братя Миладиновци, Димитрия и Константина и издадени от Константина. В Загреб. В книгопечатницата на А. Якича. (Balgarski narodni pesni. Sobrani ot bratyuva Miladinovtsi, Dimitriya i Konstantina i izdadeni ot Konstantina. V Zagreb. V knigopечатnitsata na A. Yakicha)
- Вазов, Ив. (1957) Събрани съчинения. Т. 5, София: Български писател. (Vazov, Iv. (1957) Sabrani sachineniya. T. 5, Sofiya: Balgarski

- pisatel, 1975.)
- Войников, Д. (1866) Стоян войвода след падането на Българското царство. Букурещ. (Voynikov, D. Stoyan voyvoda sled padaneto na Balgarskoto tsarstvo. Bukuresht, 1866.)
- Иречек, К. (1978) История на българите. с поправки и добавки от самия автор. София: Наука и изкуство. (Irechek, K. Istoriya na balgarite. s popravki i dobavki ot samiya avtor. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1978.)
- Йеросхимонах Спиридон. (1992) История во кратце о болгарском народе словенском. 1792. Предговор Б. Христова. София: ГалиКО. (Yeroshimonah Spiridon. (1992) Istoriya vo krattse o bolgarskom narode slovenskom. 1792. Predgovor B. Hristova. Sofiya: GalIKO, 1992)
- Йованович, Н. (1846) Месецослов или календар за лето 1847..., Букурещ. (Yovanovich, N. Mesetsoslov ili kalendar za leto 1847..., Bukuresht, 1846.)
- Каравелов, Л. (1984) Събрани съчинения. Т. 2, София: Български писател. (Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 2, Sofiya: Balgarski pisatel, 1984.)
- Клайнер, Б. (1977) История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761. Под ред. на Ив. Дуйчев и К. Телбизов. София: БАН. (Klayner, B. Istoriya na Bulgariya ot Blazius Klayner, sastavena v 1761. Pod red. na Iv. Duychev i K. Telbizov. Sofiya: BAN, 1977.)
- Паисий Хилендарски. (1963) История славянобългарска. София: Български писател. (Paisiy Hilendarski. Istoriya slavyanobalgarska. Sofiya: Balgarski pisatel. 1963.)
- Славейков, П. Р. Съчинения. (1979) Т. 3, София: Български писател. (Slaveykov, P. R. Sachineniya. T. 3, Sofiya: Balgarski pisatel, 1979.)
- Славейков, П. Р. Съчинения. (1980) Т. 6, София: Български писател, 1980. (Slaveykov, P. R. Sachineniya. T. 3, Sofiya: Balgarski pisatel, 1980.)
- Славейков, П. Р. (1869) Положението. Българите. Бившият държавен живот у Българите. Македония, г. III, бр. 24, 10 май 1869. (Slaveykov, P. R. Polozhenieto. Balgarite. Bivshiyt darzhaven zhivot u Balgarite. Makedoniya, g. III, br. 24, 10 may 1869.)
- Стара българска литература. (1982) Том 2. Орагорска проза. София: Български писател. (Stara balgarska literatura. Tom 2. Oratorska proza. Sofiya: Balgarski pisatel, 1982)
- Стара българска литература. (1983) Том 3. Исторически съчинения. София: Български писател. (Stara balgarska literatura. Tom 3. Sofiya: Balgarski pisatel, 1983)
- Стара българска литература. (1986) Том 4. Житиеписни творби. София: Български писател, 1986. (Stara balgarska literatura. Tom 4.

Sofiya: Balgarski pisatel, 1986.)

Янакиев, Г. (2006) Велико благодаря. – видяно на 10 януари 2010 <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=438&WorkID=15158&Level=2>> (Yanakiev, G. Veliko blagodarya, 2006)

Литература

Аретов, Н. (2011) Чий е този град? Завладяването на Константинопол и проблематичното османско наследство в българската култура. - Slavia Merdionalis, № 11, с. 97-118. (Aretov, N. Chiy e този grad? Zvladyavaneto na Konstantinopol i problematichnoto osmansko nasledstvo v balgarskata kultura. - Slavia Merdionalis, № 11, с. 97-118.)

Арнаудов, М. (1910) Едно народно сказание за възобновяването на българското царство. – Периодическо списание, LXXI, 1-2, с. 206-236. (Arnaudov, M. (1910) Edno narodno skazanie za vazobnovyavaneto na balgarskoto tsarstvo. – Periodichesko spisanie, LXXI, 1910, 1-2, s. 206-236.)

Арнаудов, М. (1942) Предговор. В: Братя Миладинови. Български народни песни, София: Държавна печатница. (Arnaudov, M. Predgovor. V: Bratya Miladinovi. Balgarski narodni pesni, Sofiya: Darzhavna pechatnitsa, 1942.)

Бадаланова-Покровска, Фл., (1995) „Дивна града“ - девица и невеста, съпруга и вдовица, а понякога и блудница. - В: Епос - Етнос - Етос. Епосът във фолклорната култура на славянските и балканските народи. София: Ун. изд. Св. Климент Охридски. (Badalanova-Pokrovska, Fl., „Divna grada“ - devitsa i nevyasta, sapruga i vdovitsa, a ponyakoga i bludnitsa. - V: Epos - Etnos - Etos. Eposat vav folklornata kultura na slavyanskite i balkanskite narodi. Sofiya: Un. izd. Sv. Kliment Ohridski, 1995.)

Гергова, Е. (1987) Борис-Михаил. Михаил Каган и Михаил Воин (Литературно-просопографски наблюдения). // Старобългаристика, № 3. (Gergova, E. Boris-Mihail. Mihail Kagan i Mihail Voin (Literaturno-prosopografski nablyudeniya). // Starobalgaristika, № 3, 1987.)

Димитрова, Цв. (2008) Преданията за гибелта на цар Иван Шишман в Самоковско в контекста на средновековната владетелска идеология и книжнина - Електронно списание LiterNet, 23.09.2008, № 9 (106) Видяна на 10 ян. 2020 на <http://litenet.bg/publish23/cv_dimitrova/predaniiata.htm> (Dimitrova, Tsv. Predaniyata za gibelta na tsar Ivan Shishman v Samokovsko v konteksta na srednovekovnata vladetelska ideologiya i knizhnina - Elektronno spisanie LiterNet, 23.09.2008, № 9 (106))

- Иванова, Е. (2005) Османското завладяване на Балканите. Митотворчески интерпретации. // *Slavia Merdionalis. Studia linguistica Slavica et Balcanica* (Warszawa), 5. (Ivanova, E. Osmanskoto zavladyavane na Balkanite. Mitotvorcheski interpretatsii. // *Slavia Merdionalis. Studia linguistica Slavica et Balcanica* (Warszawa), 5, 2005.)
- Коцева, Ел. (1993) Царска иконография или царска идеология (есеистичен поглед върху образа на владетеля в българската писмена и не-писмена традиция). // *Медиевистични ракурси. Топос и енигма в културата на православните славяни*. София: Общество за изучаване на славянската старина. (Kotseva, El. Tsarska ikonografiya ili tsarska ideologiya (eseistichen pogled varhu obraza na vladetelya v balgarskata pismena i ne-pismena traditsiya). // *Medievistichni rakursi. Topos i enigma v kulturata na pravoslavnite slavyani*. Sofiya: Obshtestvo za izuchavane na slavyanskata starina, 1993.)
- Лилова, Д. (2006) Българският разказ за падането под османска власт: исторически канон без месианистичен мит. - Критика и хуманизъм, кн. 1, с. 255-275. (Lilova, D. Balgarskyat razkaz za padaneto pod osmanska vlast: istoricheski kanon bez mesianistichen mit. - *Kritika i humanizam*, kn. 1, 1996, s. 255-275.)
- Моллов, Т. (2003) Есхатологичната съдба на Царевград Търнов според семантиката на рисунката в Брашовския миней. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове*. В. Търново: ВТУ, с. 505-518. (Mollov, T. (2003) Eshatologichnata sadba na Tsarevgrad Tarnov spored semantikata na risunkata v Brashovskiya miney. – V: *Traditsii i priemstvenost v Bulgariya i na Balkanite prez srednite vekove*. V. Tarnovo: VTU, 2003, s. 505-518.)
- Начов, Н. (1925) Цариград като културен център на българите до 1877 г. - В: *Сборник на БАН*, кн. XIX. Клон есторико-филологичен и философско-обществен, 12. (Nachov, N. Tsarigrad kato kulturen tsentar na balgarite do 1877 g. - V: *Sbornik na BAN*, kn. XIX. Klon estoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven, 12.)
- Парпулова, Л., (1983) Българо-украински паралели в системата на фолклорната символика. - *Славянска филология*. Т. 18. София, с. 265-275. (Parpulova, L., Balgaro-ukrainski paraleli v sistemata na folklornata simvolika. - *Slavyanska filologiya*. Т. 18. Sofiya, 1983, s. 265-275.)
- Стремоухов, Дм. (2002) Москва - Третий Рим: источник доктрины. В: *Из истории русской культуры*. Т. II. Кн.1. Киевская и Московская Русь. - Москва: Языки славянской культуры, с. 425-441. (Stremouhov, Dm. Moskva - Tretiy Rim: istochnik doktrinay. V: *Iz istorii russkoy kulyturay*. Т. II. Кн.1. Kievskaya i Moskovskaya Rusy. - Moskva: Yazayki slavyanskoy kulyturay, 2002, s. 425-441.)

- Тодоров, Г. (2004) Падането на Константинопол. - Култура, № 44, 19 ноември. (Todorov, G. Padaneto na Konstantinopol. - Kultura, № 44, 19 noemvri 2004.)
- Трифонов, Ю. (1923) Български песни с исторически спомени от XVI век. // Известия на Народния етнографски музей в София, год. III, № 3-4, с. 79-104. (Trifonov, Yu. Balgarski pesni s istoricheski spomeni ot XVI vek. // Izvestiya na Narodniya etnografski muzey v Sofiya, god. III, 1923, № 3-4, s. 79-104.)
- Трифонов, Ю. (1929) Съчиненията на П. Р. Славейков с исторически характер. // Сп. БАН, 38, кл. Ист.-филол. и фил.-общ., 20, с. 81-123. (Trifonov, Yu. Sachineniyata na P. R. Slaveykov s istoricheski harakter. // Sp. BAN, 38, kl. Ist.-filol. i fil.-obsht., 20, 1929, s. 81-123.)
- Тъпкова-Займова, В., Милтенова, Ан. (1996) Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София: Ун. изд. Св. Климент Охридски. (Tapkova-Zaimova, V., Miltenova, An. Istoriko-apokaliptichnata knizhnina vav Vizantiya i v srednovekovna Balgariya. Sofiya: Un. izd. Sv. Kliment Ohridski, 1996.)
- Успенский, Б. В соавторстве с Ю. М. Лотманом. (1976) Отзвуки концепции „Москва - Третий Рим” в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) // Культурное наследие Древней Руси (Истоки. Становление. Традиции). Москва. (Uspenskiy, B. V soavtorstve s Yu. M. Lotmanom. Otvzuki kontseptsii „Moskva - Tretiy Rim” v ideologii Petra Pervogo (K probleme srednevekovoy traditsii v kulture barokko) // Kulyturnoe nasledie Drevney Rusi (Istoki. Stanovlenie. Traditsii). Moskva: 1976.)
- Франк-Каменецкий, И. Г., (1934) Женщина-город в библейской эсхатологии. - Сборник, посвященный Сергею Федоровичу Ольденбургу. Ленинград. (Frank-Kamenetskiy, I. G., Zhenshtinagorod v bibleyskoy eshatologii. - Sbornik, posvyash Tennayy Sergeyu Fedorovichu Olydenburgu. Leningrad, 1934.)
- Lellouch, B. et Yerasimos, St. (1999) Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople, Harmattan, 1999.